

HALİFE ME'MUN VE HADİSCİLERLE OLAN MÜNASEBETLERİ (*)

II

Dr. Talat SAKALLI**

Verdiğimiz şu bir kaç misal, daha çok adab-ı müâşeret, kabildinden ibaret görülerek, Me'mun'un hadislerin, tatbikatı ile ilgili tutumu hakkında biraz tereddüt edilebilir. Fakat «Fedek arzisi» meselesindeki tutumu bu tereddüdü bertaraf edebilir mahiyettedir. Zira o, bütün müslümanların seneler boyu ilgilendiği, hatta bazı şii mezheplerinin bayraklaştırarak, Hz. Ebu Bekr'e dil uzatma sebebi yaptıkları bu meseleyi yeniden gündeme getirmekten çekinmemiştir. Bilindiği üzere, Fedek, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hz. Fatıma ile Hz. Ebu Bekr arasında anlaşmazlık sebebi olmuştu. Me'mun dönemine kadar Hz. Ebu Bekr'in verdiği hükümle muamele gören Fedek, halife Me'mun döneminde, kendisine açılarak, «Hz. Peygamber Fedek'i Hz. Fatıma'ya hibe etmişti. Hz. Fatıma da, Hz. Peygamber'den sonra, Hz. Ebu Bekr'e müracat ederek, bu arazinin kendisine verilmesini istediği halde, o vermemiş ve bu iddianın doğruluğu için şahid getirmesini Hz. Fatıma'dan istemişti. Hz. Fatıma da, şahid olarak, Hz. Ali'yi ve oğulları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyini, Ümmü Eymen'i getirmişti. Fakat Hz. Ebu Bekr bu şahidlerin, Hz. Fatımanın birinci dereceden akrabası olmaları sebebiyle kabul etmemiş ve «peygamberler miras bırakmazlar» hükmüne dayanarak Fedek'i Hz. Fatıma'ya vermemişti» şeklinde konu anlatılmıştır (91). Bunun üzerine Me'mun hemen fukahayı toplayarak, durumu müzakerede edip, gerçekten böyle bir hadisenin vuku bulduğunu tesbit ettikten sonra, Ümmü Eymen hakkında soruşturma yapmıştır. Kendisine bu sahabiyyenin Hz. Peygamber tarafından cennette

(*) Bu makalenin birinci bölümü E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisinin 6. sayısında yayınlanmıştır.

** E.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

müjdelendiği söylenince, meseleyi daha geniş olarak ele almış ve uzun tartışmalardan sonra, Fedek'i, Hz. Fatıma'nın soyundan gelen ve Me'mun döneminde yaşayan Muhammed b. Yahya b. el-Hüseyn b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. Abdullah b. el-Hasen b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'e teslim edilmesini emretmiştir (92).

Ayrıca Me'mun'un sonradan öğrendiği bir hadis sebebiyle, ülke çapında yayınladığı bir fermanı, derhal ikinci bir fermanla kaldırdığına da şahid oluyoruz. Konu müt'a nikahıdır. Kendisi Ehl-i Beyt taraftarı olduğu için, bir hüküm ve ferman ile müt'a nikahını helal kıldığını, yani serbest bıraktığını halka duyurur. Fakat çok sevdiği ehl-i sünnet taraftarı Yahya b. Eksem'in ikna edici, açıklamaları ve usta kabiliyeti ile, ayrıca Hz. Ali'den rivayet ettiği müt'a nikahının haram olduğuna dair hadisi kendisine nakletmek suretiyle bu kararından vaz geçmesini ister. Me'mun'da bu hadisin sahih olduğunu tesbit ve tasdik ettikten sonra, kararından döner ve ikinci bir fermanla müt'a nikahının yasaklandığını ilan eder (93).

Me'mun aşırı ehl-i beyt sevgisi ile önce ilan ettirdiği müt'a nikahı konusundaki ilk ilanını, tepkilere aldırmadan, öğrendiği sahih bir hadis sebebiyle yeniden yasaklaması gerçekten ilginçtir.

Me'mun'un hadise karşı gösterdiği hassasiyeti göstermesi açısından, şu hadise de zikredilmeye değerdir: 206/821 senesinde Horasan valisi Tahir b. el-Hüseyn (207/822), oğlu Abdullah vali olunca, ona uzun bir mektup yazarak, bir takım tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyeler yönetim, ahlak, ilime değer verme gibi konularda izlenecek yolları anlatmaktadır. Bunların yanısıra, Hz. Peygamber'in sünnetine sarılma, selefin yolundan gitme ve karşılaşılabilecek konularda Kur'ân-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat ile ilgili tavsiyeler de bulunmaktadır. Söz konusu tavsiye mektubunun çok güzel hikmetleri veciz bir üslupla ifade etmesi sebebiyle, kısa zamanda ünü etrafa yayılır. Bir müddet sonra da bu mektubun övgüsü Me'mun'un kulağına kadar ulaşır. Bu kadar övülen bu mektubu Me'mun da görmek ister. Kendisine takdim edilen mektubu okuyan Me'mun, bu mektuba hayran kalır. Bunun üzerine hemen, bu mektubun çoğaltılarak ülkenin her yerine gönderilmesini ve amillerle, yöneticilere ulaştırılmasını emrederek, bu tavsiyelere bir resmiyet kazandırır (94). Görül-

düğü gibi o, Hz. Peygamber ve O'nun sünnetine bağlı kalmak istediğini, tatbikinin devamlı olması gerektiği düşüncesini bu tür hâdiselerle ispatlamaya çalışmıştır.

Me'mun önceleri hadislerin tedrisine, bu tedris görevini yürütenlere de destek ölmüş, bunlara maddî destekte de bulunmuştur (95). Hatta onların hadis imlâ meclislerine bile katılmıştır (96). Öbür taraftan, hadiscilerden büyük eyaletlerin valiliğine atadığı kimselere de rastlamaktayız (97).

Me'mun, alim, güvenilir ve zeki muhaddislere bu kadar yakınlık göstermesine karşılık, bilgisi olmayan, neyi nereden ve nasıl alacağını bilmeyen, fakat muhaddis geçinenlerden de hoşlanmadığını kaynaklar bize nakletmektedir. Nitekim yabancı bir adam, elinde divit olduğu halde, (bir hadis meclisinde) Me'mun'a doğru ilerler ve «Ey Mü'minlerin Emiri! Şu hadis sahibi zayıftır deyince, Me'mun «şu konularda neyi ezberledin, ne biliyorsun?» diye sorarak, o adamı imtihan etmeye başlar. Adam hiç bir cevap veremeyince kendisi «haddesenâ, Hüseyim, haddesenâ, Yahya, haddesenâ Haccac b. Muhammed...» diyerek sorduğu konuyu kendisi açıklar. Arkasından da tekrar bir soru daha sorar. Adam yine hiç bir cevap veremeyince, Me'mun aynı üslupla, tekrar kendisi cevap verir. Daha sonra da oradakilere dönerek, «şunlardan birisi, üç gün hadis tahsili yapar, sonra da kalkar «ben hadiscilerdenim» diye iddia eder. Verin şuna üç dirhem!» diyerek (98), o devirde bazılarının, hadis ilminin gördüğü rağbet karşısında, kısa yoldan ve hiç bir bilgisi olmadan muhaddis geçinmeye kalktığına işaret etmiş ve bu tür cahillerin tutumunu tenkid etmiştir. Fakat, biraz yukarda da söylediğimiz gibi, Me'mun bizzat kendisi, bazı hadis alimlerinden hadis yazarak, onlara talebelik bile yapmıştır (99).

Bütün bu bilgilere göre, Me'mun'un hadis ve hadiscilerle iyi münasebet kurduğunu, bu ilmin tahsil ve tedrisine daima destek olduğunu, hatta kendisinin de bizzat bu ilimle meşgul olarak, maharetini denediğini göstermektedir. Dolayısıyla Me'mun mihne hadisesini, hadiscilere olan düşmanlığı sebebiyle uyguladığını, onları sindirmek için böyle bir yola baş vurduğunu veya onları baskı altında tutmak için bu harekete giriştiğini söylemek güçtür (100). Ayrıca onun, hilafetinin ilk yıllarında hadis ilmine sempatisi vardı, fakat kelimle ilmiyle meşgul olmaya başlayıp, mutezile imamları ile daha çok ilgi kurmaya başladıktan ve onlarla

münasebetlerini geliştirdikten sonra, bu ilme veya muhaddislere cephe aldığını da düşünmek verdiğimiz şu malumata ters düşmektedir. Zira Me'mun'un ömrünün son yıllarına kadar hadiseler ve muhaddislere ilgisi devam etmiştir.

Me'mun'u mihneye sevkeden bizzat hâdis ilmi ve hadisciler olmadığına göre, söz konusu mihnenin sebebi siyasi olabilir mi idi? Çünkü Me'mun ehl-i beyt (şii) taraftarlığı ve Emevî, daha doğrusu Muâviye aleyhtarlığı ile meşhurdur. Acaba işin içinde Emevî - Abbasi çatışmasının bir dahli var mı? Zira Me'mun, belki de bir halifeye yakışmayacak kadar, Hz. Muaviye'ye karşı cephe almış ve «Muâviye'yi hayırla zikreden veya Hz. Peygamber'in ashabından birine tafdil eden kişiden beraat-ı zimmetin kalktığını» daha 211/826 yılında ilan ettirmişti (101). Arkasından 212/827 yılında halku'l-Kur'ân fikriyle beraber, Hz. Ali'nin bütün sahabeden faziletli olduğunu açıklamış ve Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin insanların en faziletlisi olduğunu söylemişti (102). Ehl-i sünnet Hz. Muaviye'yi de sahabe kabul ederek, Hz. Ali'ye fazilet sırasında, şeyhândan sonraki sırada yer verdiğinden, Me'mun'u bu fikrinden dolayı sert şekilde tenkid etmiştir (103).

Me'mun'un ehl-i beyt sevgisi ve Muaviye düşmanlığı sadece bunlardan ibaret değildir (104). O bunlardan başka, halifelik makamı gibi bir makama -ki bu makama gelebilmek için kanlar dökmüş, kardeşine bile kıymıştır- kendi sülalesinden veya Haşimîlerden değil de, Hz. Ali'nin torunlarından Ali Rıza b. Musâ el-Kâzım'ı (203/818) veliahd tayin etmiştir. Böyle bir karara varırken yaptığı iş kamuoyunda bid'at olarak nitelendirilmesine, halktan ve kendi sülalesinden büyük tepkiler almasına rağmen, bunlara kulak asmamış ve verdiği kararda Ali Rıza'nın vefatına kadar ısrar etmiştir (105). Öbür taraftan yine Me'mun, bütün baskı ve tepkilere rağmen, yine ehl-i beyt sevgisiyle, Abbasîlerin alameti olan siyah elbiseyi çıkarıp, Hz. Ali taraftarlarının alameti olan yeşil elbise giydiğini, bu durumun Bağdat'a gelip, Benî Haşim'in ısrarlı ricaları üzerine, tekrar yeşili çıkarıp, siyahı giymesine kadar devam ettiğini daha önce belirtmiştik (106).

Bütün bu hadiseler de gösteriyor ki, Me'mun'un kalbi ehl-i beyt sevgisi ile dolu idi. Kendi taraftarlarını ve ailesini daraltmak ve iç huzursuzluğa, hatta Bağdat'ta ikinci bir halifenin ortaya çıkması (107) pahasına Hz. Ali taraftarlığını bütün gücüyle devam ettirmiştir. Durum böyle olunca, mihne hadisesinde akla

şu soru geliyor: Acaba halku'l-Kur'an meselesinde şiiilik mi etkili oldu? Bu soruya da müsbet cevap veremiyoruz. Çünkü halku'l-Kur'an görüşü tamamen Mu'tezilî kaynağıdır. Bilindiği gibi Mu'tezile mezhebi hem Emevîler zamanında (108), hem de Abbasîler zamanında (109), bazen destek görmüşler, bazen de takib edilerek cezalandırılmışlardır. Bilhassa Abbasîlerin ilk devirlerinde mu'tezilîler haylice sıkıntı çekmişler, bu durum Me'mun halife oluncaya kadar da devam etmiş ve nihayet onun devrinde, mu'tezile devletin resmî mezhebi olmuştur (109a). Dolayısıyla Me'mun'u mihneye sevkeden amilin Emevî-Abbasî çatışmasından kaynaklandığını söylememiz güçtür. Buradan hareketle, geriye, Me'mun'un Mu'tezile mezhebini benimsemesiyle, onun devrinde altın çağını yaşayan ve daha önceleri halku'l-Kur'an fikrini yaymaya çalışan Mu'tezile imamlarının, halife Me'mun'un üzerinde ki nüfuz ve hakimiyetleri kalıyor.

Halife Me'mun ve Mu'tezile :

Daha önce de belirttiğimiz gibi Me'mun Mu'tezile mezhebini kabul etmişti. Mihne konusunda kendisine en büyük tesiri, mutezile mensupları yapmıştır. Gerçi Me'mun zaten kendisi mu'tezilî idi, diğer mutezillilerin onun üzerinde bir etkisi olması şart değil şeklinde bir itiraz söz konusu olabilir. Fakat tamamen inanç ve fikir sahasına ait bir konuda Me'mun'un, bir çok alimi ölüm tehdidi ile zorlayarak, bu fikri kabul ettirmeye çalışmasında esas âmilin; Me'mun'dan önce ortaya attıkları halku'l-Kur'an fikriyle daima takib edilen ve engellenen bazı mu'tezilî imamların bu davalarındaki hırs ve istekleri olduğu ve Halife Me'mun bu harekete başvurmasında, çevresindeki müşaviri olan bazı mu'tezilî imamların teşvik ve iğvalarının başlıca sebep teşkil ettiği akla gelen ilk ihtimaldir.

Bu hükmün doğruluğunu anlayabilmek için, mihne hadisesini başlangıcından itibaren, Me'mun dönemi sonuna kadar, ana hatlarıyla tarihçesini özetleyelim :

Bilindiği gibi Mu'tezilenin, Vasıl b. Atâ'nın (131/748), Hasan-ı Basri'nin (110/728) meclisinden ayrılmasıyla başladığı ve Ounn «el-menzile beyne'l-menziletayn» fikriyle yeni bir sistemi benimsediği, arkasından da kendi fikrini kabul edenleri etrafına toplayarak bunu yaymaya başladığı, kısa zamanda da bir çok taraftar bulduğu fikri yaygındır (110). Haliyle her konuda, aklı ön

planda tutan bu mezhep, selevin hiç üzerinde durmadığı yeni yeni bazı fikirleri de ortaya atarak, İslam aleminde bir çığır açtığı, yeni bir dönemi başlattıkları bir gerçektir. Daha önce bahsettiğimiz tercüme vasıtasıyla, çeşitli dillerden tercüme edilen, başta felsefe ve mantık kitapları olmak üzere, bir çok kitapları büyük bir iştahla okuyan (111) mu'tezililer, bu eserlere de dört elle sarılarak, görüşlerinin istikametinde yeni bir takım akli istidlal metodları da keşfetmişlerdir (112).

Mu'tezile mensuplarının ortaya attıkları yeni fikirlerden biri de halkû'l-Kurân fikri olmuştur. Kaynakların belirttiğine göre bu fikri ilk ortaya atan Ca'd b. Dirhem (124/741) olmuştur. Fakat söz konusu fikri yaymaya çalışan Ca'd, Hişam b. Abdül-Melik zamanında (105/723-125/742), Irak valisi Halil b. Abdullah el-Kasri tarafından yakalanarak, halifenin emriyle öldürülmüştür (113. Emevî devleti'nin ilk devirlerinde, zaman zaman kendisine destek bulan bu tür itizalî fikirler, genellikle engellenmiş ve bu fikirleri savunanları cezalandırılma yoluna gidilmiştir.

Fakat Abbasi döneminde de; bilhassa Harun Reşid zamanında halkû'l-Kur'an fikrinin temsilcisi olan meşhur mu'tezilî imamı Bişr b. Gıyas el-Merisi (218/833) şiddetle takip edilmiş, hatta halife bu mu'tezilî imamı yakaladığı takdirde, benzeri görülmemiş bir ölüm cezası ile ortadan kaldıracığını bile söylemiştir (114).

Harun Reşid zamanında gizlenmek zorunda kalan Bişr (115) -dolayısıyla yayılma fırsatı bulamayan halkû'l-Kur'an fikri- çok dindar ve muttekî olan Halife Emin zamanında, değil gelişme, en küçük bir kıbrıdanma bile gösterememiştir (116).

Daha sonra Me'mun'un halife olmasıyla Mu'tezile'nin yıldızı parladı (117), söz konusu halifenin Mu'tezile mezhebini resmen kabul etmesiyle, itizalî fikirler müslümanlar arasında yayılma fırsat ve imkanı bulabildi (118). Hatta Mu'tezile sadece Me'mun döneminde yayılma fırsatı bulmakla kalmamış ulaştığı en yüksek merhaleye «Me'mun döneminde tırmanmıştı. Me'mun sarayda münazara için oturumlar tertiplemiş, kelimî meseleler dahil, bir çok mesele üzerinde ve çeşitli dinler konusunda münazalar düzenlemiştir.» O bu münazaraları, seçtiği özel alimlere yaptırmıştır. (119). Memun, «Mu'tezile mezhebini akla daha geniş hürriyet verdiği ve akla daha çok değer verdiği için destekliyordu.

Çünkü kendisi de akla çok değer verirdi. Aklî metoda sahip bir mizacı vardı. Bundan dolayı da, Mu'tezile mezhebinin ileri gelenleri ona yaklaşmayı başardılar ve Bağdat'ta hilafet merkezinde büyük nüfuz sahibi oldular» (120). «Binaen aleyh, Me'mun'un ilim ve irfan sevkiyle, kıyasa olan rağbeti ve aklî hükümlere olan meyli Mu'tezile ile ilişkilerini geliştirdikten sonra daha da artmıştır» (121).

Bu gelişmeler Mu'tezile imamlarının Me'mun'un yanında çok büyük makam ve nüfuz kazanmasına sebep olmuştur. Daha Harun Reşid zamanından beri halku'l-Kur'ân ile ilgili fikirleri ile tanınan Bişr el-Merisi ve yine bu fikir ile meşhur İbn Ebî Duâd (240/854) onun ilim meclislerinin baş elamanları oldular (122).

Şimdi Me'mun üzerinde büyük nüfuza sahip ve onun bir nevi müsteşarları olan mazı mu'tezili imamlarını sayalım :

1— Bişr el-Merisi (218/833): Önceleri Rey taraftarı olarak İmam Ebu Yusuf'dan (182/798) dersler alan Bişr, hocası Ebu Yusuf'un kendisini kelim ilmiyle uğraşmaktan yasaklamasına rağmen, kelim ilmiyle uğraşmaya başladı. Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyerek, devrindeki alimlerin şimşeklerini üzerine çekti. Bir çok kişi onu tekfir etti. Fakat o bunlara aldırmayarak, diğer itizalî fikirleri de yaymaya çalıştı. (Onun babasının Bağdatlı bir yahudî olduğu da söylenir (122a). Hayatını halku'l-Kur'ân fikrini yaymaya adanmış Bişr'in, söz konusu fikrin Me'mun döneminde resmî mezhep haline gelmesinde büyük tesiri olmuş, hatıta konu ile ilgili ilk eseri de kaleme alarak, bu fikri cemiyet içinde yerleştirmeye gayret etmiştir (122b).

2— İbn Ebî Duâd (240/854): Meşhur Mu'tezilî kadılarından. Bu da halku'l-Kur'ân fikrinin reislerinden olup, çok iyi ve fasîh bir lisana sahipti. Şam'da aldığı mükemmel eğitim onu bir çok ilim dalında söz sahibi yapmıştır. Ensab ve ahbâr ilimlerinde de otorite idi. Me'mun'dan büyük izzet ve ikram gördü. Me'mun'u mihne için ikna etmeyi bile başardı. İbn Ebî Duâd'ı çok seven Me'mun, ölümünü anında, bu alimi kardeşine de tavsiye ederek, onunla istişare etmeden bir şey yapmamasını vasiyyet etti. Me'mun'un mihne hadisesinde sert davranmasında da büyük rolü oldu (122c). O aynı zamanda cehmî idi. Oldukça cömert, güzel ahlak sahibi olan İbn Ebî Duâd, Me'mun'a Yahya b. Eksem'i tavsiye eden kişidir. İbn Ebî Duâd'ın, daha sonraları halku'l-Kur'ân fikrinden vaz geçtiği de naklolunur (122d).

Bir çok konuda mahir olan İbn Ebî Duâd, geniş ilmi, ahlakî ve akli muhakemesi sayesinde Me'mun'un sonsuz güvenini kazanmış, onun ölümünden sonra da halife Mütevekkil'e kadar diğer halifelere de kendisini kabul ettirmiştir. Mütevekkil'in ilk yıllarında felc olmuş, bir müddet sonra da ölmüştür (122e). Hatib Bağdadî onun hakkında «halku'l-Kur'ân fikrini benimsemeseydi ve mihneyi icât edenlerden olmasaydı, ilminin ve ahlakının yüceliği sebebiyle bütün müslümanların onun hakkında iyi sözler söylemekte ve cömertliğinin emsalsiz olduğu görüşünde birleşeceklerini» söyler (122f).

3— İbrahim b. İsmail b. Uleyye (218/833): Meşhur muhadis, alim, hafız, fakih aynı zamanda muttekî olan İsmail b. İbrahim'in (193/809) cehmî olan oğludur. Kendisi de, babası gibi hadis ilminde şöret kazanmıştı. Fakat halku'l-Kur'ân taraftarı idi. Ahmed b. Hanbel ile Bağdat'ta bu konuda şiddetli münazaları olmuştur. İmam-ı Şafii ile de münazaları olduğunu kaynaklar anlatmaktadır. Asrının alimlerinden kabul edilen İbrahim b. İsmail b. Uleyye, fıkıh ile ilgili, cedel metodunda bir çok eser de yazmıştır (122g).

4— Sümame b. Eşras (213/828): Sümâme de Me'mun üzerinde büyük nüfuz sahibi olan mütezilî imamların en meşhurlarındandır. Me'mun, onun şöretini duyunca, kendisine vezir yapmak istediye de, o bu teklifi kabul etmemiştir. Kendisinin yerine bir başkasını teklif etmiş, Me'mun da bu teklife uyararak, o kişiyi kendisine vezir yapmıştır (123). O da Me'mun'un huzurunda kelamî tartışmalar yapmıştır (124). Me'mun Sümâme'ye de o kadar güvenirdi ki, resmî atamlarda bile ona danışırdı. Sümâme'nin önceleri Yahya b. Eksem ile araları iyi iken, daha sonra açılmıştır (125).

5— Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (235/849): Me'mun baş danışmanlarından idi. Meşhur mu'tezilî imamı olup, yüz sene kadar yaşamıştır. O Me'mun döneminde en zirvede idi. Oldukça çok şiir bilir, güzel konuşurdu. Fasih ve ikna edici konuşmaya, üstün cedel ve münazara kabiliyetine sahipti. Yunan felsefesine de tam hakimdi. Hayatı, devrindeki zındıklar, şüpheciler, mecûsiler ve senevîler ile mücadele ve münazalarla geçmişti. Me'mun'un dinler ve «makale» konularıyla ilgili bütün meclislerinin, hemen hemen hepsinde bulunurdu (126).

Bu sayıyı daha da çoğaltmak mümkündür. Mesela İbn Ebî Duâd'ın en yakın arkadaşlarından Ebu Hassan ez-Ziyâdî (241/

855) (127), Cahız'ın hocası ve Allaf'ın öğrencisi en-Nazzam (221/835) da, Me'munla yakın ilişki içinde olan mu'tezilî imamlardır (128).

Me'mun'un danışmanları durumunda olan bu mu'tezilî imamlarında görülen ortak özellik, devirlerinde kendilerini ilim yönüyle kabul ettirmiş, sadece kelam ile ilgili konularda değil, bir çok ilim dalında söz sahibi ve münazara kabiliyetleri en yüksek, ikna edici kişilik sergilemeleridir. Bu kadar bilgi ve iknâ kabiliyetiyle, zaten mu'tezilî mezhebini benimsemiş olan Me'mun'u halku'l-Kur'ân fikrine inandırmaları pek zor olmamıştır. Halbuki muhaddisler içinde bu devirde öyleleri vardı ki, «doğru dürüst düşünme kabiliyetinden mahrum, delillerden hüküm istinbatı yapamayan, fakihlerin küçüklerinin bile bildiği fikhî bir konuda kendilerine sorulduğunda saçma sapan hükümler verenler» bulunmaktaydı (128a). Haliyle bu şartlar altında, Mu'tezile mensupları, hadiscilere galip gelerek, Me'mun'u halku'l-Kur'ân konusunda ikna etmişler, Me'mun da onların etkisinde kalarak, önce, 212/836 yılında halku'l-Kur'ân fikrini ortaya atmıştır (129).

Kaynakların belirttiğine göre, Me'mun bu fikri benimsediği halde, halkın tepkisinden çekindiği için bir müddet açığa çıkarmamıştır. Bilhassa devrinin meşhur muhaddislerinden Yezid b. Harun'dan (206/821) çekindiğini açıkca söylemiştir. «O olmasaydı, açıkca «Kur'ân mahluktur» iddiasını söyleyebileceğini» ifade etmiştir. Bu ifadesi üzerine çevresindekiler «Kim bu adam ki, sen ondan çekiniyorsun?» demeleri üzerine, Me'mun şöyle demiştir: Ben onun sultanlık veya saltanat kuvvetinde gücü olduğu için korkmuyorum. Aksine ben bu fikrimi açıkladığımda, bana karşı çıkması neticesinde, halk ihtilafa düşer ve sonra da fitne çıkar. Ben işte bu fitneden çekiniyorum. Çünkü ben fitneden nefret ederim» (130).

Me'mun'un, söz konusu fikirini pretesto ederek halkı kendisine karşı tavır almasında bu kadar söz sahibi olduğuna inandığı Yezid b. Harun, gerçekte hadis imamlarından olup, o sıralarda Vasit'ta oturuyordu. Bazı cerh alimleri onu cerh bile etmişlerdir. Fakat çok muttekî bir zat olduğu konusunda hemfikirdir. Ömrünün sonlarında gözlerinin görmediği de rivayetler arasındadır. Onun 24 bin hadisi ezbere bildiği, hatta «Kim Kur'ân mahluktur derse kafirdir» görüşünde olduğu belirtilmektedir. (131).

Görüldüğü gibi Me'mun önceleri değil mihneye başvurmak, fikrini açıklamaya bile çekinmiştir. Fakat halku'l-Kur'an konusunda lider durumunda olan Mu'tezilenin ileri gelenleri ile meclislerinde devamlı tartışmalar yaptırarak, onların fikirlerinden istifade eden bu halife (132), 212 yılında açıkladığı fikrini, altı sene gibi bir müddet daha bekleyerek olgunlaştırmış, kamuoyunu oluşturmaya çalışmış ve nihayet öldüğü yıl olan 218/833 yılında, fikrini insanlara zorla kabul ettirmek için «mihne» hadisesini husule getirmiştir (133).

Me'mun'un karakter ve şahsiyetini anlatırken de söylediğimiz gibi, gerçekte iknayı ve aklı delilleri çok seven, aklı delilin üstünlüğüne inanan (134), bir çok hadisede, en basit suçlarda bile huzuruna aldığı kişileri, cedel ve münazara ile iknaya çalışan, her şeyden öte af ve merhamet hikayeleri kaynakları dolduran böyle bir şahsiyet sahibi kişinin ülkede çıkan fitneye, huzursuzluğa, hatta hayranı olduğu hadis imamlarının kendisine cephe almalarına aldırmayarak, böyle bir yola başvurması insanı gerçekten şaşırtmaktadır. Gerçi bu kararı âni bir karar değildir. Senelerce bekleyip, muhtelif araştırmalardan sonra vardığı bir karardır. Böyle de olsa, akılcılığını ve zekiliğini tarihe mal etmiş olan Me'mun'un mihne hareketi tarihlerde anlatılan veya tasfir edilen şahsiyetiyle bağdaştırmak pek mümkün olmasa gerekir. Durum bu merkezde olunca, onun daima danışmanlığını yapan, başta Bısr el-Merisi, Sümâme b. Eşras, Ahmed b. Ebî Duâd olmak üzere, diğer mu'tezililerin etkisinde kalarak ve onların teşvikiyle mihneye başvurduğu anlaşılmaktadır. Yani bu hareket tamamen Me'mun'un mutezili danışmanlarından kaynaklanmaktadır (134a).

Nitekim Hz. Muaviye'ye lanet konusunda Yahya b. Eksem'in getirdiği deliller ve aklı izahlar neticesinde, bu fikrinden vaz geçtiğini biraz yukarıda bahsetmiştik. Siyasî ve allevi bir kini olması sebebiyle böyle bir duruma kalkışan Me'mun (135), siyasî veya buna benzer bir meselede aralarında herhangi bir anlaşmazlık olmadığı halde, hadiscilere veya kadınlara söz konusu zulmü niçin reva görmüştür? Hz. Muaviye'ye lanet konusundan da anlaşılıyor ki, Me'mun'un belki de tek zaafı, başkalarının etkisinde kalması, teşviklere kapılmasıdır. Muâviye'ye lanet ettirme konusunda önce bir mu'tezili imam olan Sümame b. Eşras'ın teşvikine daha sonra da ehl-i sünnet imamlarından olan Yahya b. Eksem'in açıklamalarına kanmış ve bu davadan vaz geçerek, onun sözle-

riyle ikna olmuştur. Büyük bir ihtimalle mihne konusunda da, aynen söz konusu hadisede olduğu gibi, mutezili imamların telkinlerine kapılarak, onların emellerine alet olmuştur.

Mutezili imamlarının böyle bir teşvikteki kazancı ne olabilir? diye bir soru aklımıza gelebilir. Bu soruya cevap olarak da şunları söyleyebiliriz: Her şeyden önce, Me'mun zamanına kadar, halku'l-Kur'an konusundaki görüşlerinden dolayı gördükleri sıkıntılarının intikamını almak, ondan sonra da kendi mezheplerini, mihne hadisesi sayesinde resmi bir mezhep haline getirmek, Mutezili imamların düşünceleri olabilir. Her halde onların gayesi, kendilerine bilhassa hadisciler tarafından konulan engelleri mihne ile aşmak, fikri planda kazanamadıkları halk desteğini, resmi güç ve kuvvet ile kazanmak olmalıdır. Fakat tarih onların isteklerinin aksine tekerrür ederek, kendi bindikleri dalı kendilerinin kestiklerini farkedemeyecek kadar basiretsizlik içine düşmüşlerdir (136).

Bilindiği gibi Me'mun 218/833 yılında Rum seferine çıkmış, arka arkasına kazandığı zaferlerin sarhoşluğu içinde, halku'l-Kur'an konusundaki itizali fikri zorla benimsetmek için halkı zorlamaya başlamıştır. Önce hadiscileri ve kadıları sorguya çekmek için Bağdat valisine mektup yazmış, bir kaç defa gidip gelen mektuplardan sonra, son mektubunda bu fikri kabul etmeyenlerin bağlanarak kendisine gönderilmesini emretmiştir (137).

Me'mun'un önce bizzat kendisi, daha sonra Bağdat valisi İshak b. İbrahim vasıtasıyla, halku'l-Kur'an konusunda imtihana geçtiği hadisciler şunlardır :

Muhammed b. Saad (230/814), Ebu Müslim (?) (Yezid b. Harun'un müstemlisi), Yahya b. Ma'in (233/847), Züheyr b. Harb Ebu Hayseme (234/849), İsmail b. Davud (?), İsmail b. Ebî Mes'ûd (?), Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî (246/860). Bunlar halifenin huzurunda, halku'l-Kur'an'ı korktukları için, zahiren kabul etmişlerdir (138).

Me'mun'un üçüncü mektubundan sonra Bağdat valisi, yine hadiscilerden ve fakihlerden oluşan bir komisyon huzurunda imtihan etmek için Bağdat'taki bütün hadiscileri toplamış, onları imtihan etmiştir (139). İmtihana tabi tutulan bütün Bağdat hadiscilerinin görüşlerini ve verdikleri cevapları Me'mun'a bildiren

Ishak b. İbrahim'e Me'mun dördüncü bir mektup daha göndermiştir. Bu mektubunda imtihanı sorguya çekilen bütün alimleri teker teker sayarak, onlar hakkındaki düşüncelerini anlatmıştır. Bu hadiscilerin niyetlerini iyi bildiğini hatırlatan Me'mun, Bağdat valisinden bunları yeniden imtihan etmesini istemiş ve açıkça Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemelerini, aksi takdirde boyunları vurulmak üzere bağlanarak kendisine gönderilmesini emretmiştir. Bu emir üzerine yeniden harekete geçen vali, daha önce imtihana çekilenleri tekrar huzuruna çağırarak hepsini ayrı ayrı imtihan etmiş, neticede, hadiscilerden dördü hariç, diğerleri valinin huzurunda Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemişlerdir. Söz konusu dört kişi ise şunlardır: Ahmed b. Hanbel (241/855), el-Kavârîrî (235/849), Muhammed b. Nuh (218/833) ve Seccâde (218/833). Bu dört kişiden biri olan Seccâde ve el-Kavârîrî de zincire vurulduktan sonra yapılan sorgulamada istenilenleri söyleyerek, halifenin fikrini kabul ettiklerini ikrar etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nuh ikrardan kaçınmışlar ve görüşlerinde ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine bu ikisi zincire vurularak, o sıralarda Tarsus'da bulunan halifeye gönderilmek üzere yola çıkarılmışlardır.

Fakat halife Me'mun, söz konusu imtihanı hadiscilerin halku'l-Kur'an fikrini zahiren tazyik ve tehdid altında istemeyerek kabul ettiklerini anlayınca, valisine bir emir göndererek, tekrar hepsinin bağlanarak kendisine gönderilmesini istemiştir. Niyeti, Tarsus'da bir de kendisi bu hadiscileri imtihan etmektir.

Fakat yolda Muhammed b. Nuh vefat etmiş, diğer hadisciler de Rakka'ya vardıklarında Me'mun'un ölüm haberi gelmesi üzerine, bu beladan o an içi nkurtularak, Bağdat'a dönmüşlerdir (140).

Gerçekte bu imtihan sadece Bağdat'ta yapılmamıştır. Kaynakların belirttiğine göre, imparatorluğun her yerinde aynı usulle alimler mihneye tabi tutulmuşlardır. Mesela Me'mun döneminin sonlarında Mısır valisi olan Nasr b. Abdullah (ki Keyder diye meşhurdur) da mısırdaki kadı ve hadiscileri, Me'mun'dan aldığı bir mektubun emri gereğince imtihan etmiştir (141).

Mihne hadisesi Me'mun'un ölümüyle kapanmamış, bizzat onun vasiyeti üzerine (142) Mu'tasım da konu üzerinde hassasiyetle durmuş, Ahmed b. Hanbel başta olma küzere, bir çok alim

sıkıntı ve işkence çekmiştir (143). Halife Vâsık devrinde de (227/842 - 232/849) devam eden mihne (144) yaklaşık 16 sene sürmüş ve nihayet halife Mütevekkil'in (232/849 - 247/861) halifeliğinin ikinci senesinde bizzat halifenin kelâmî tartışmaları yasaklaması hatta Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünün açıkca söylenmesini bile menetmesi sonucu, bu hadise kapanmıştır (145). Halife Mütevekkil mihneyi ortadan kaldırmakla kalmamış, hadiscilere yeniden büyük bir değer vererek, onları Samarra'ya getirtmiş, bol ihsanlarda bulunmuş, onlara sıfat ve rü'yet konusundaki hadisleri bile rivayet etmelerini emretmiştir. Onun bu emri üzerine Rusâfe camiinde hadis rivayet etmeye başlayan İbn Ebî Şeybe'nin etrafında 30 binden fazla kişi toplanmıştır. Halk bu hareketleri yüzünde Mütevekkil'i övmeye ve «sadece üç halife vardır: İrtidat edenlere karşı mücadele eden Hz. Ebu Bekr, Zulmü önleyen Ömer b. Abdî'l-Azîz (99/717-101/720) sünneti ihya eden ve Cehmiyye'yi yok eden Mütevekkil» demeye bile başlamışlardır (146). Netice durum Mu'tezilîlerin aleyhine dönmüştür.

Araştırmamızın başında da söylediğimiz gibi, İslam tarihinde siyasî, sosyal ve kültürel alanda büyük değişikliklere ve sıkıntılara, huzursuzluklara sebep olan mihne hadisesinin sonuçlarını, daha önce yapılan araştırmalara havale ederek, bu hadiseden alınacak ders hakkında şunu söyleyebiliriz: Her ne olursa olsun, zorla ve kaba kuvvetle vicdanlara hükmedilemez. Böyle bir şey yapıldığında, mutlaka hedeflenen aksi istikametinde bazı sosyal patlamalar olacaktır. Tarihi bir çok tecrübe bunu göstermektedir. Kabul ettirilmek istenen mesele, haksız veya batıl olursa zaten hiç tutunamayacağı malumdur. Bunun en güzel misalini mihne hadisesinde görmek mümkündür. Zira hadis, tefsir, tasavvuf, kelâm gibi dinî ilimlerde bunca gelişme sağlanması ve yetişen o kadar alimin yanısıra, astronomi, felsefe, kimya ve tıp gibi diğer ilimlerdeki gelişme ve en yüksek bir seviye tırmanmaya başlaması, tercüme yoluyla dış kültürlerle münasebetlerin gelişmesi Me'mun devrinin simgesi olmuş iken (147), mihne gibi sonuçta pratik bir faydası olmayan, fitneden ve huzursuzluktan başka bir kârı da olmamış olan, üstelik 2İslâmî akide de sağlam bir desteği bulunmayan halku'l-Kur'an meselesi ortaya atılarak, ilim adamlarını ve siyasî idareyi bununla meşğul etmesi, gerçekten İslam kültürü ve tarihi için bir talihsizlik olsa gerekir. Hele Mu'tezile için talihsizlikten öte, bir nevi yok olma ve tarih sahnesinden silinme sebebidir. Çünkü zor şartlar altında doğmuş ve siyasî destek kazanmışken, bizzat kendileri kendi inkirazlarına sebep olmuşlardır.

D İ P N O T L A R

- (87) Zehebî, Siyer, X. 466-7.
- (88) Irakî, el-Muğnî, II. 6 (İhya'nın altında) Irakî hadis için «münkerün cidden»der.
- (89) Tarihu'l-Hulefâ, s. 322.
- (90) Aynı eser, s. 314.
- (91) Fedek ile ilgili bu tartışmalar için bkz. Aynî, VII. 121 vd.
- (92) Ya'kubî, II. 469.
- (93) Zehebî, Siyer, X. 283, (Hz. Ali den rivayet olunan hadis. Müslim, 16/ Nikah, 29).
- (94) Taberi, VIII, 591.
- (95) İbnü'l-Cevzi, Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel, s. 258.
- (96) Mesela Süleyman b. Harb'ın (224/839) Bağdat'taki bir hadis meclisine Me'mun da katılmıştır (Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, I. 393).
- (97) Meselâ, Yahyâ, b. Eksem, Basra'ya Süleyman b. Harb'ı vâli olarak atayınca, Me'mun bu hadis aliminin nasıl birisi olduğunu Yahya'dan sorar. Onun güvenilir alim ve zeki bir muhaddis olduğunu anlayınca da, Bağdat'a getirilmesini emreder. Böylece bu gibi alimleri etrafında görmek ve onlardan istifade etmek ister (Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz I. 393). Yine Me'mun Ebu'l-Yeman el-Hakem'i de (221/836) Hıms kadılığına atamıştır. Bu da devrinde meşhur olan bir hadiscidir.
- (98) Zehebî, Siyer, X. 275-6.
- (99) Zehebî, Siyer, X. 331-2. Süleyman b. Harb'ın Bağdat'ta, 40 bin kişilik meclisine katılarak, hadis yazdığı meşhurdur.
- (100) Me'mun'un rivayet ettiği hadislerden kaynaklarda yer alanları şunlardır: «Kim namaz kılmadan önce kurban keserse, bu kestiği ancak ailesine takdim ettiği bir et (ziyafetinden) ibarettir. Kim sabah (ğadâ) namazından sonra keserse, sünnete uymuş olur.» (İbn Kesir, X. 275) (Buharî, İdyn, 10, 23). «Haya imandandır...» (İbn Kesir, X. 275; Tarihu'l-Hulefa, s. 330) (Buharî, iman, 16; Müslim, iman, 57; Tirmizi, Birr, 56). «Kavmin efendisi, onlara hizmet edendir» (Tarihu Bağdat, X. 187; Tarihu'l-Hulefa, s. 332) (el-Câmius's-Sağır, II. 31). «Kavmin kölesi (mevlası) onlardandır» (Tarihu'l-Hulefâ, s. 332) (el-Câmius-Sağır, II. 567. «Kim iki veya üç kızını, veyahut iki veya üç kızkardeşini, ölünceye -veya onlardan biri ölünceye- kadar maiyetlerini giderir, geçimlerini sağlarsa, o kişi benimle cennette şu ikisi gibidir.» Hz. Peygamber bunu söylerken orta ve işaret parmakları ile işaret etti.» (Tarihu'l-Hulefa, s. 331). «Halkın hepsi iyâllahdır (rızkıları Allah'a aittir). Onlardan Allah'a en sevgili olan, iyâline en faydalı olanıdır» (Tarihu'l-Hulefâ, s. 330; İbn Kesir, X. 274-275) (el-Câmiu's-Sağır, I. 558. Suyutî hadisin zayıf olduğunu söyler). «İhramlı iken ölen kişi, telbiye ederek haşrolunur» (Tarihu'l-Hulefâ, s. 305) (el-Câmiu's-Sağır, II. 508).
- (101) İbnü'l-Esir, VI. 406; en-Nücmü'z-Zahira, II. 201; Mürücü'z-Zeheb, III. 454; Zehebî, Siyer, X. 281; Tarihu'l-Hulefâ, s. 308.
- (102) Kâmil, VI. 408; Taberî, VIII. 619; İbn Kesir, X. 166-7. Fakat Me'mun Şeyhayn hakkında kötü söz söylemez, onların da imametini kabul ederdi (en-Nücmü'z-Zahira, II. 202).
- (103) Msl. Bkz. İbn Kesir, X. 277. Burada bu yönden tenkid edilen Me'mun Rumlara karşı yaptığı mücadeleleri sebebiyle övülmektedir.

- (104) Me'mun Hz. Muaviye'ye karşı o kadar sert tavır almıştı ki, devrinde, camilerdeki maksureleri, Muâviye'nin ihdas ettiği gerekçesi ile kaldırtmış (Ya'kubî, II. 468), yine onu hayırlı ananlardan zimmeti kaldırdıktan sonra, bazı müşavirlerinin teşviki ile, bütün memlekete yayınladığı bir emirle, Muâviye'ye minberlerden lanet edilmesini de emretmeye kalkışmış (Mes'âdî, Mürûcü'z-Zeheb, III. 454). Fakat Yahya b. Eksem'in, iyi bir siyaseti ve mantikî açıklamaları ile bu işten vaz geçmiştir. Yahya ona böyle bir şeyi halkın kaldıramayacağını söyleyerek, halkı böyle konularda kendi haline bırakmak gerektiğini belirtmiştir. (Muhammed Hudarî Bek, s. 226).
- (105) en-Nücümü'z-Zahira, II. 174-5; İbn Kesir, VI. 438. Me'mun'un şu konulardaki karar ve yenilikleri bid'at olarak nitelendirilmiştir: 1— Halkü'l-Kur'ân fikrini ortaya atması (en büyük bid'ati), 2— Yeşil elbise giyerek alevilere (Hz. Ali taraftarlarına yaklaşması ve Abbasilerden uzaklaşması, 3— 215 senesinde Bağdat valisine bir mektup yazarak, cuma ve vakit namazlarından sonra, bütün cemaatin ayağa kalkarak, hep beraber açıktan üç defa tekbir almalarını emretmesi. (Bu emri Ramazan ayında ilan etmişti), 4— Mut'a nikahını serbest bırakması (en-Nücümü'z-Zâhira, II. 213; Tarihu Bağdad, XIV. 199-200. Burada Me'mun'un Mut'a nikahını bir başkasının teşviki ile önce serbest bırakıp, daha sonra bu kararını nasıl geri aldığı genişçe anlatılmaktadır. Ayrıca bkz. Muhammed Hudarî, Bek, s. 187; Zehebî, Siyer, X. 281; Mes'ûdî, Mürûcü'z-Zeheb, III. 454; İbn Kesir, X 270).
- (106) Tarihu Bağdad, X. 184; Tarihu'l-Hulefâ, s. 306-7; en-Nucmü'z-Zâhira, II. 174-5.
- (107) Tarihu Bağdad, X. 184.
- (108) Msl. Yezid b. Muâviye (v. 126/743) mu'tezilî idi. Hatta bu halife halkı kaderliğe bile davet etmiştir. (Me'ûdî, Mürûcü'z-Zeheb; II. 150, 152; Ahmed Emin. Duha'l-İslam, III. 82). Mervan b. Muaviye de (127/744-132/749) mu'tezilî idi (Duha'l-İslam, III. 93).
- (109) Msl. Hârun Reşid itizalî fikirleri sevmediğini açıkca söylemişti. Hatta din konusundaki cedelleşmeyi bile yasaklamıştı. Öbür taraftan ehl-i kelim'den bazılarını da hapsedmişti (Duha'l-İslam, III. 84-85; el-Münye, s. 31'den naklen). Harun Reşid'in kelim ehline karşı bu kadar dikkatli olmasına rağmen, yine de Mu'tezile mensubu bazılarının devlet kademelerine yerleştikleri de nakledilmektedir (Işık, nın onun zamanında devlet kademelerine yerleştikleri de nakledilmektedir. (Işık, s. 60).
- (109a) Corci Zeydan, III, 283 vd.
- (110) Şehristanî, I. 46; Bağdadî, el-Fark, s. 117 vd; bkz; Eş'arî, Makalât, s. 664 (Nakledildiğine göre Vasıl kendi talebelerini bir çok İslam merkezine göndermiş ve bu talebeler de, fikirlerini buralarda yaymışlardır (Duha'l-İslam, III. 90-2, el-Münye s. 19'dan naklen).
- (111) Işık, s. 48.
- (112) Corci Zeydan, III. 283 vd.
- (113) Kâmil, V. 704; Şezerât, I. 169; Duha'l-İslam, III .162. Ca'd b. Dirhem'in bu fikirleri Ebân b. Sem ân'dan, o da Talût b. A'sam el-Yahudî'den aldığı da anlatılmaktadır. (Duha'l-İslam, III. 162). Diğer bir görüş için bkz. Işık, s. 36.

- (114) İbnü'l-Cevzi, Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel, s. 308-9; Tarihu Bağdad, VII 67. Burada Bişr'in söz konusu fikrini 40 sene yaymaya uğraştığı zikredilmektedir.
- (115) Aynı yer.
- (116) Tarihu'l-Hulefa, s. 303. Nitekim İbn Uleyya (213/833) bu fikirleri savunmaya kalkışınca Halife Emin tarafından azarlanarak, «Ey İbn Fâile, Allah'ın kelamı mahluktur» diyen sen misin» hitabına ma'ruz kaldığı Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilir. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, Menakıbu'l-İmam Ahmed, s. 308-9.
- (118) Corci, Zeydan, III. 283-6;
- (119) Duha'l-İslam, II. 57.
- (120) İbrahim Hasan, II. 467-69; Corci Zeydan, III. 284; Tarihu Bağdad, X. 186.
- (121) Muhammed Hudarî Bek, s. 226; Corci Zeydan, III. 284.
- (122) Duha'l-İslam, II. 57 (Tayfur, s. 58'den naklen).
- (122a) Tarihu Bağdad, VII. 61; en-Nücümü'z-Zâhira, II. 228; İbn Kesir, X: 271; Fevâid, s. 54. Darimî onun itizalî görüşlerine bir reddiye yazmıştır. bkz. Reddü'l-İmam ed-Dârimî Osman b. Saîd ala Bişr el-Merisi.
- (122b) Daha-geniş bilgi için bkz. Tarihu Bağdad, VII. 58-66; XIII. 85-86; Zehebî, Siyer, IX. 97; Duha'l-İslam, II. 57.
- (122c) Zirikli, A'lâm, I. 120; Tarihu Bağdad, IV. 141-156.
- (122d) Tarihu Bağdad, IV. 151.
- (122e) Tarihu Bağdad, IV. 141-156.
- (122e) Tarihu Bağdad, IV. 142.
- (122g) Tarihu Bağdad, VI. 20; Lisani'l-Mizan, I. 34; Zehebî, Siyer, IX. 107; en-Nücümü'z-Zahira, II. 228; Zirikli, A'lâm, I. 25.
- (123) İbnü'n-Nedim, Fihrist, ek. s. 2-3.
- (124) Zehebî, Siyer, X. 204-5.
- (125) Duha'l-İslâm, III. 149; Işık, s. 61.
- (126) Duha'l-İslam, III. 58-9; Corci Zeydan, III. 284.
- (127) Tarihu Bağdad, VII. 356-61; Zehebî, Siyer, XI. 497.
- (128) Duha'l-İslam, III. 106. Me'mun Nazzam'ın adeta hayranı idi. Bunu şu hadiseden çıkarabiliriz: Me'mun cariyelerinden birinden bir vesile ile bir müddet ayrı düşer. Yanına döndüğünde, ayrılığın kendisine ne gibi tesir ettiğini sorar. Cariye bunun üzerine, «Ey Mü'minlerin Emir-i ayrılığın acısı olmasaydı, kavuşmanın tadını bilemezdim. Kim öfkenin başlangıcını zemmederse, hoşnutluğun akıbetine hamd eder» der. Me'mun bunun üzerine dışarı, maiyyetinin yanına çıkınca, onlara cariyeye ile yaptığı konuşmayı anlatır. Arkasından da şöyle der: Bu söz Nazzam'ın sözü olsaydı, büyük bir söz olmaz mıydı?».
- (128a) Te'nîb, s. 9.
- (129) Şübkî, II. 37. vd.; Işık, s. 61.
- (130) Tarihu Bağdad, XIV. 342; İbnü'l-Cevzi, Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel, s. 309-10. Nitekim oradakilerden biri Me'mun'un izniyle gider ve Me'mun'un fikrini Yezid'e açar. Yezid önce böyle bir fikir halifenin benimsemiş olabileceğine ihtimal vermez, fakat durumun kesin olduğunu anlayınca da, fikre şiddetle karşı çıkar.
- (131) Tarihu Bağdad, XIV. 339-342; Tehzîb, XI. 366 vd.
- (132) Zehebî, Siyer, X. 285.
- (133) Sübkî, II. 38-9.

- (134) Tarihu Bağdad, X. 186.
- (134a) Nitekim Sübki, de bu görüştedir. Bkz. II. 59-61.
- (135) Muhammed Hudarî Bek, s. 226; Duha'l-İslam, III. 152.
- (136) Prof. Dr. Talat Koçyiğit'e göre Mu'tezile'nin mihneye başvurmasının sebebi, Kur'an'ın her şey demek olmadığına inanmaları ve müslümanları da bu inanca zorlamalarıdır. (Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, s. 217). Ahmed Emin'e göre ise, Vasil b. Atâ ve ve Amr b. Ubeyd devrinden sonra, halkın akaidini bozulmuştu. Bunun düzeltilmesi gerektiğine inanarak bu harekete başvurmuşlardı. Çünkü Mu'tezile'ye göre böyle bir düzeltme işi, ancak Allah'ın tevhid ve adli üzerinde carî olabilirdi. Bu görüş onları bütün manasıyla tevhid üzerinde durmaya sevketti. Ahmed Emin, bu sözleri ile Mu'tezilenin halku'l-kur'an konusunda samimi olduğunu iddia etmişse de, açıklamalarındaki «isabetsizlik ve çelişkiler» yine sayın Koçyiğit hocamız tarafından tenkid edilmiştir. (Aynı eser, s. 219-220; krş. Duha'l-İslam, III. 187).
- (137) Biz bu mektupları burada naklederek konuyu uzatmak istemiyoruz. Bu mektuplar ve ilgili gelişmeler için bkz. Taberî, Tarih, VIII. 631-645; Kâmil VI. 423 v.d.; (Tercümeleri için bkz. Koçyiğit, s. 194-206) el-Vesâikü's-Siyâsiyye, s. 335-336.
- (138) Taberî, VIII. 634; Kâmil, VI. 423; Tarihu'l-Hulefâ, s. 309-310.
- (139) Taberî, VIII. 63 vd.
- (140) Taberî, VIII. 646; en-Nücümü'z-Zahira, II. 229.
- (141) Duha'l-İslam, III. 183 (en-Nücümü'z-Zâhira, II. 232'den naklen) Mısırda Me'mun'dan sonraki mihne hadiseleri için bkz. aynı eser, III. 182 vd.
- (142) İbn Kesir, X. 280, Taberî, VIII. 647-9.
- (143) IA. Ahmed b. Hanbelî mad.; İbnü'l-Cevzi, Menakıbu'l-İmam Ahmed, s. 310 vd; İbrahim Hasan, II. 362-3; Hilye, IX. 161 vd.
- (144) Muhammed Hudarî, Bek, s. 216-18.
- (145) Sübki, II. 54.
- (146) Tarihu'l-Hulefâ, s. 346.
- (147) Me'mun döneminin kısa ve öz bir değerlendirmesi için bkz. Tezkiratu'l-Huffaz, I. 328-9.

K A Y N A K L A R

- Abdü'l-Fettâh Ebu Ğudde, Halku'l-Kur'an Meselesi, Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Tadil Kitaplarına Tesiri, Terc. Müctebaa Uğur, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1975), XX. Sayı.
- Ahmed Emin, Duha'l-İslam, 10. baskı, Beyrut, Tarihsiz.
- Ahmed, Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, İstanbul, 1401/1981.
- Aynî, Bedrü'd-Dîn Mahmûd b. Ahmed, Umdetü'l-Kâri fi Şerhi Sahihü'l-Buharî, İstanbul, 1308.
- Bağdâdî, Abdü'l-Kâhir Muhammed, el-Fark Beyne'l-Firak, Kahire, Tarihsiz.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali, K. el-Esmâ ve's-Sifât, Beyrut, Tarihsiz.
- Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil, el-Edebü'l-Müfred, Kahire 1379.
- Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil, es-Sahih, İstanbul, 1401/1981.
- Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiyye Tarihi, Terc. Zeki Megâmiz, İst. 1327.
- Darimî, Osman b. Saîd, Reddü'l-İmam ed-Dârimî Osman b. Saîd alâ Bişr el-Merisi, Beyrut, 1358.

- Ebu Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as, es-Sünen, İstanbul, 1401/1981.
- Ebu Zehv, Muhammed, el-Hadis ve'l-Muhaddisîn, Beyrut, 1404/1984.
- Fevâid, Muhammed b. Abdü'l-Hayy el-Leknevî, el-Fevâidü'l-Behiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, Beyrut, Tarihsiz.
- Fihrist, İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut, Tarihsiz.
- Hilye, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillah el-İsfahânî, Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiyâ, Beyrut, 1387/1967.
- Irakî, el-Muğnî (Tahricü Ahadisi'l-İhyâ), İhya'nın hamışinde, Beyrut, 1403/1983.
- Işık, Dr. Kemal, Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelamı Görüşleri, Ankara, 1967.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefeyâtü'l-A'yân, Kahire, 1367/1948.
- İbn Hâzım, Ebu Muhammed Ali, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, Bağdad, 1321.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ, el-Bidâye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1966.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, el-Maârif, 4. baskı, Kahire, Tarihsiz.
- İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd, es-Sünen, İstanbul, 1401/1981.
- İbnü'l-Arabî, Kadî Ebu Bekr, el-Avâsım mine'l-Kavâsım, 5. baskı, Kahire, 1399.
- İbnü'l-Esir, İzzü'd-Dîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem, el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut, 1385/1965.
- İbrahim Hasan, Prof. Dr. Hasan, Siyasi, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi, Terc. Komisyon, İstanbul, 1985.
- İslam Ansiklopedisi, «Babek», «Hurremiyye» ve «Ahmed b. Hanbel» Mad-deleri.
- Koçyiğit, Prof. Dr. Talat, Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, Ankara, 1969.
- Lisanü'l-Mizan, Ahmed b. Ali b. İbn Hacer, Lisanü'l-Mizân, 1390/1971.
- Makalat, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, el-Eşarî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, Beyrut, Trs.
- Muhammed Hudaî Bak. Muhadarât Tarihu'l-Ümeme'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbasiyye), Mısır, 1970.
- Mürücü'z-Zehab, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, Mürücü'z-Zehab, Beyrut, 1965.
- Müslim, Müslim b. Haccâc, Sahihu Müslim, İstanbul, 1401/1981.
- en-Nücümü'z-Zahira, Cemalü'd-Din Ebu'l-Muhasin Yusuf b. Tağrî Birdî, en-Nücümü'z-Zâhira fi Ahbârı Mısır ve'l-Kahira, Mısır, Tarihsiz.
- Sem'ânî, Ebu Sa'd Abdü'l-Kerim b. Muhammed, K. Edebi'l-İmlâ ve'l-İstimlâ, Beyrut, 1401/1981.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, el-Câmiu's-Sağîr, Şam, Tarihsiz.
- Sübki, Tâci'd-Din Ebu Nasr Abdü'l-Vehhâb b. Ali, et-Tabakatü's-Şâfiyye, Kahire, 1383/1964.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdü'l-Kerim b. Ebi Bekr, el-Milel ve'n-Nihal, Kahire, Tarihsiz.
- Şezerât, İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Fellah Abdü'l-Hayy, Şezerâtü'z-Zehab, Beyrut, Tarihsiz.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, Tarihu't-Taberî, Mısır, 1966.
- Tarihu Bağdad, el-Hatîb el-Bağdadî, Tarihu Bağdad, Beyrut, Tarihsiz.
- Tarihu'l-Hulefâ, Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî, Tarihu'l-Hulefâ, Mısır, 1952.

- Tehzib**, İbn Hacer Ahmed b. Ali, **Tehzibü't-Tehzib**, Hind, 1327.
- et-Tenbih ve'l-İşraf**, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdi, **et-Tenbih ve'l-İşraf**, Beyrut, 1388/1968.
- Te'nib**, Muhammed Zahid el-Kevserî, **Tenibü'l-Hatib**, Beyrut, 1401/1981.
- Tirmizî**, Ebu İsrâ Muhammed b. İsâ, **es-Sünen**, İstanbul, 19401/1981.
- Ülken**, Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya, **İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler**, İstanbul, 1948.
- Ya'kubi**, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer, **Tarihu Ya'kûbi**, Beyrut, Tarihsiz.
- Zehebi**, **Siyer**, Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, 4. baskı, Beyrut, 1406/1986.
- Zehebi**, Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Osman, **Tezkiratü'l-Huffâz**, Beyrut, Tarihsiz.
- Zirikli**, Hayrû'd-Dîn, el-A'lâm, 3. baskı, Tarihsiz.